https://doi.org/10.59295/paatd2025.03

Pandantivele semicirculare și semilunare din epoca bronzului, descoperite în așezări din nord-vestul României

Bronze Age semicircular and lunular pendants in settlements in north-western Romania

Liviu Marta

Cuvinte-cheie: epoca bronzului, spațiul carpatic, pandantive, amulete, reprezentări zoomorfe, simboluri religioase.

Rezumat: Așezările și depozitele de bronzuri din nord-vestul României relevă contexte arheologice expresive, ce pun în relief cadrul în care a fost utilizat numărul mare de reproduceri de bovidee sau a reprezentărilor simbolice ale acestora, prin protome și perechi de coarne, purtate sub formă de amulete sau ornate pe ceramică. Intensitatea utilizării și cadrul ceremonial de care se leagă, în mai multe cazuri, vin să evidențieze apelul frecvent la simbolistica taurului și a perechii de coarne, cu referire la atributele sau epifania unei divinități, pe care contextele arheologice o prezintă a fi cel mai intens adorată.

Keywords: Bronze Age, Carpathian lands, pendants, amulets, zoomorphic representations, religious symbols.

Abstract: Settlements and bronze hoards in north-western Romania reveal eloquent archaeological contexts that illuminate the settings in which the large number of bovid representations – or their symbolic renderings as protomes and paired horns – were employed, worn as amulets, or applied as ornaments on pottery. The intensity of their usage and, in many cases, their association with ceremonial context highlight the frequent recourse to the symbolism of the bull and the one of the horn-pair, both referring to the attributes or the epiphany of a deity – a deity which is presented in archaeological contexts as the most intensely venerated.

Preliminarii

Podoabele și accesoriile vestimentare ocupă un loc semnificativ între obiectele de bronz ce au fost descoperite de-a lungul timpului în așezările din bazinul Tisei, atât în cazul obiectelor ce provin din săpături arheologice, cât și în cazul descoperirilor întâmplătoare. Ponderea ridicată a podoabelor în cadrul obiectelor de metal, recuperate cu detectorul de metale la suprafața așezărilor de la Baks (V. Szabo 2011, 97-98, fig. 2), Sântana (Gogâltan, Sava, Mercea 2013, 40) și Căuaș (inedit, colecția muzeului sătmărean), arată că nu este un joc al întâmplării, ci o reflectare a unor practici legate fie de o utilizare mai intensă a acestor obiecte, fie de anumiți factori ce determinau scoaterea din folosință mai frecventă a acestor categorii de obiecte. Evaluarea acestor

Preliminaries

Ornaments and dress accessories occupy a significant place among the bronze objects recovered over time from settlements in the Tisa Basin, both those originating from archaeological excavations and those recorded as stray-finds. The high proportion of ornaments among the metal-detector discoveries coming from surfaces of the settlements at Sântana (Gogâltan, Sava, Mercea 2013, 40), Baks (V. Szabo 2011, 97-98, fig. 2), and Căuaș (unpublished, collection of Satu Mare County Museum) indicates that this is not a matter of chance, but reflects practices linked either to more intensive use or to certain customs that led to the more frequent removal from usage of these categories of objects.

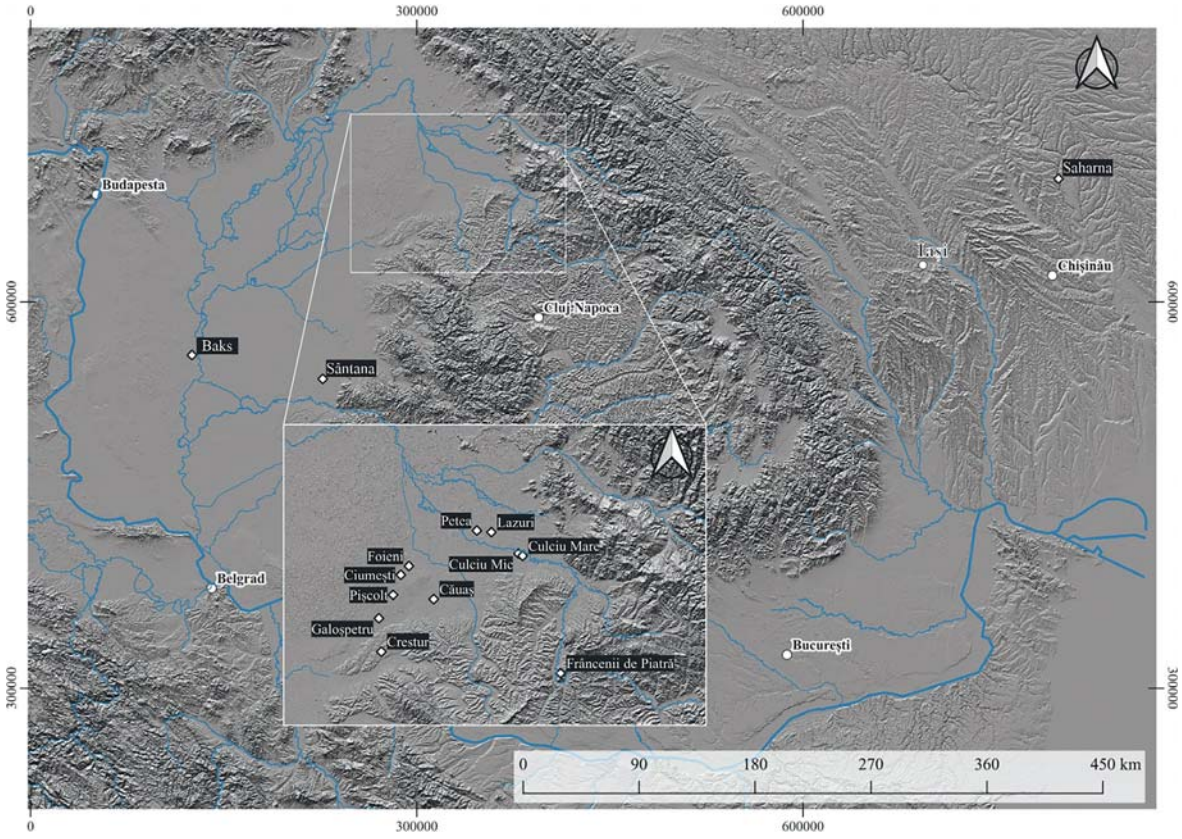

Fig. 1. Descoperiri ale unor pandantive/tipare ce redau simbolic perechea de coarne de bovideu: 1 - Pir; 2 - Crestur; 3 - Culciu Mic; 4 - Foieni; 5 - Culciu Mare; 6 - Pișcolt; 7 - Lazuri; 8 - Căuaș.

Fig. 1. Finds of pendants/moulds that symbolically depict a pair of bovine horns: 1 - Pir; 2 - Crestur; 3 - Culciu Mic; 4 - Foieni; 5 - Culciu Mare; 6 - Pișcolt; 7 - Lazuri; 8 - Căuaș.

practici de utilizare și pierdere/abandon a unui tip de podoabe – pandantivele semicirculare/semilunare – va fi realizată în acest studiu pentru zona de nord-vest a României, o zonă în care cercetările arheologice au

The assessment of the use and abandonment practices relating to a particular type of ornament – semicircular/lunular pendants – will be undertaken in this study for north-western Romania, a region where archaeological

scos la lumină un număr semnificativ de podoabe și accesorii vestimentare. După categoria acelor, piese ce au jucat un rol preponderent de accesoriu vestimentar, pandantivele, obiecte asociate mai degrabă categoriei podoabelor, ocupă un rol proeminent. Între pandantive, cea mai numeroasă categorie o prezintă în așezările din nord vestul României (fig. 1) cele de formă semicirculară/semilunară:

1. Pir. Fragment de pandantiv semicircular, ce a aparținut, foarte probabil, unui exemplar cu prelungirea mediana în forma de dorn. Înălțimea – 4,1 cm, lățimea – 3,4 cm, greutatea – 9,9 gr, nr. inv. 23574 (fig. 2/1). A fost descoperit la suprafața *tell*-ului din epoca mijlocie a bronzului din punctul Cetate/Vár (Marta, Németi 2011, 92).

2. Crestur. Pandantiv ce provine, probabil, dintr-un tell. Semicircular, cu apofiză în formă de ancoră, prevăzut cu perforație (fig. 2/2). Pe una din fețe este prezent un ornament bogat, cu spirala ca element principal, reprezentată în zona centrală prin două metope, intercalate de o înlănțuire de spirale, terminate la capete prin desene în forma literei „U" (Ghemiș 2012; Ghemiș 2014, 78).

3. Culciu Mic. Tipar de pandantiv semicircular, cu apofiza în formă de ancoră, realizată pe ambele fețe ale unei bucăți de gresie (fig. 2/3). Nr. inv. 3281. Fața 1 – lățimea 7,2 cm (Bader 1978, 196, Taf. 46/1a); fața 2 – lățimea 7,4 cm (Bader 1978, 196, Taf. 46/1b).

4. Foieni. Pandantiv semilunar, cu capetele terminate în spirale (fig. 2/4). Înălțimea – 4,6 cm,

research has yielded a significant number of ornaments and dress accessories. Following the category of pins, which are primarily dress accessories, the pendants occupy a prominent place, them being objects more properly belonging to the category of personal ornaments. Among pendants, in settlements of north-western Romania (fig. 1), the most numerous category is represented by semicircular/lunular forms:

1. Pir. Fragment of a semicircular pendant that most likely belonged to a specimen with a median extension shaped as a tang. Height – 9.0 cm, width – 11.9 cm, weight – 9.9 g, inv. no. 23574 (fig. 2/1). Found on the surface of the Middle Bronze Age tell settlement at Cetate/Vár site (Marta, Németi 2011, 92).

2. Crestur. Pendant, probably from a tell. Semicircular, with an anchor-shaped projection furnished with a perforation (fig. 2/2). One face bears rich ornamentation dominated by the spiral motif, rendered in the central zone as two metope-like panels, separated by a chain of interlocking spirals that terminate at the ends in U-shaped designs (Ghemiș 2012; Ghemiș 2014, 78).

3. Culciu Mic. Two-sided mould for a horseshoe-shaped pendant, cut on both faces of a sandstone block (fig. 2/3). Face 1 – width 7.2 cm (Bader 1978, 196, pl. 46/1a); face 2 – width 7.4 cm (Bader 1978, 196, pl. 46/1b), inv. no. 3281.

4. Foieni. Lunular pendant with spiral terminals (fig. 2/4). Height – 4.6 cm, width – 7.4 cm, weight – 13.4 g, inv. no. 1306. It was deposited in a portable hearth/vessel, together with a bronze dagger blade and two amber beads. Nearby, a cup was also found – an element

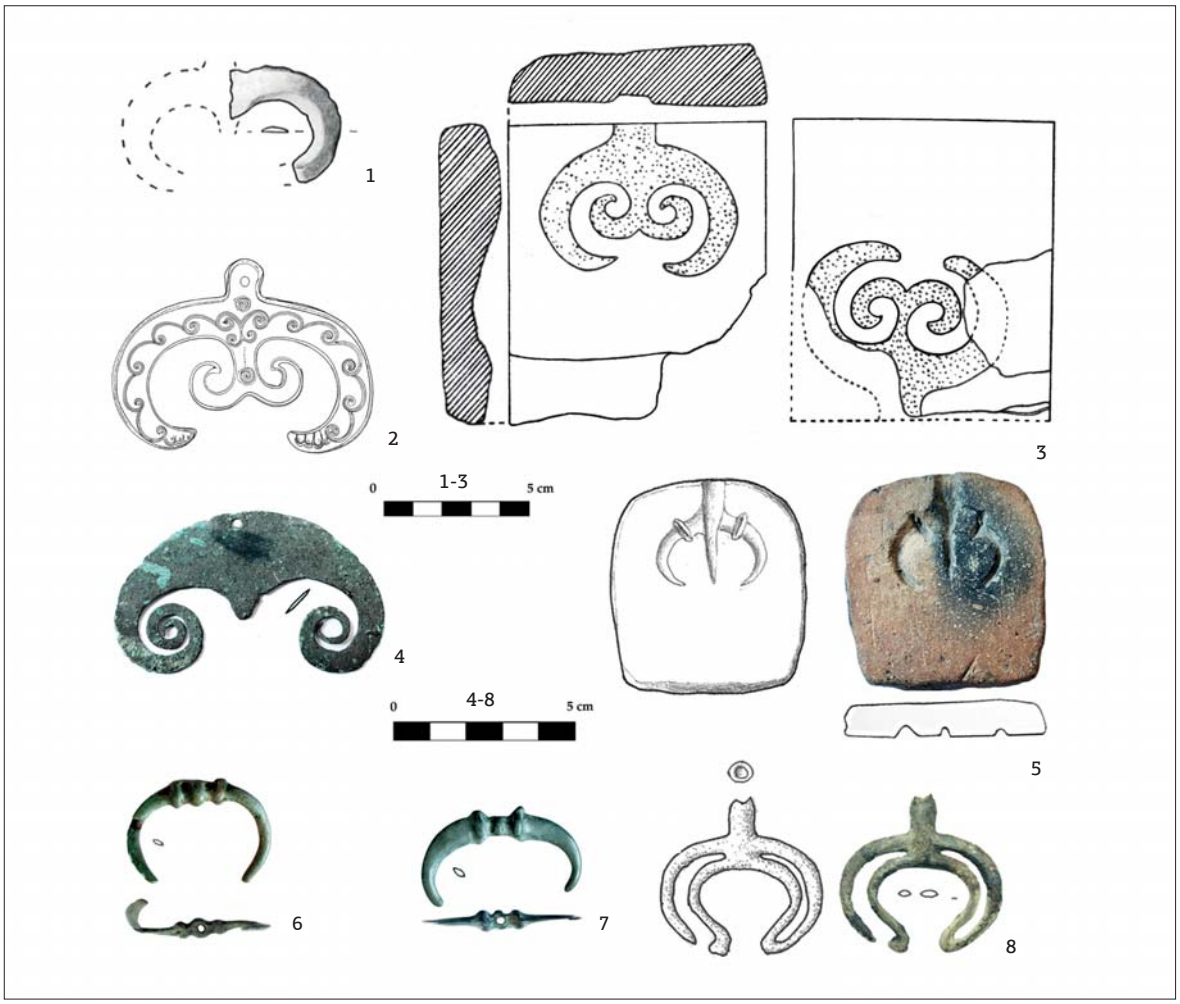

Fig. 2. Pandantive de bronz/tipare de gresie din nord-vestul României ce redau simbolic perechea de coarne de bovideu: 1 - Pir (după Marta 2011); 2 - Crestur (după Ghemiș 2012); 3 - Culciu Mic (după Bader 1978); 4 - Foieni (după Németi 1978); 5 - Culciu Mare (după Kacsó 1999); 6 - Pișcolt; 7 - Lazuri; 8 - Căuaș.

Fig. 2. Bronze pendants/sandstone moulds from north-western Romania that symbolically render a pair of bovine horns: 1 - Pir (after Marta 2011); 2 - Crestur (after Ghemiș 2012); 3 - Culciu Mic (after Bader 1978); 4 - Foieni (after Németi 1978); 5 - Culciu Mare (after Kacsó 1999); 6 - Pișcolt; 7 - Lazuri; 8 - Căuaș.

lățimea – 7,4 cm, greutatea – 13,4 g, nr. inv. 1306. A fost descoperit depus într-un vas/vatră portativă, împreună cu o lamă de pumnal din bronz și cu două perle de chihlimbar. În apropierea depunerii a mai fost descoperită o ceașcă, element ce poate indica existența unei așezări din epoca târzie a bronzului (Németi 1978, 104, fig. 4/5).

5. Culciu Mare. Tipar de pandantiv în formă de potcoavă, realizată pe una din fețele unei bucăți de gresie (fig. 2/5). A fost descoperit prin cercetările lui T. Bader în stratul unei așezări, în care sunt prezente vestigii cu ceramică aparținând stilului ceramic Suciu de Sus (faza IIb) și ale stilului ceramic Lăpuș II - proto-Gáva. Înălțimea – 5,6 cm, lățimea – 5,1 cm. Amprenta piesei turnate: înălțimea – 3,1 cm, lățimea – 3,2 cm, nr. inv. 32502.

6. Pișcolt. Pandantiv în formă de potcoavă, ce are capetele îndoite cu trei îngroșări în zona centrală, cea din mijloc fiind perforată (fig. 2/6). Înălțimea – 3,2 cm, lățimea – 4,2 cm, greutatea – 4,5 g, nr. inv. 8347. A fost descoperit într-o groapă dintr-o așezare, împreună cu ceramică atribuită grupului cultural Hajdúbagos-Cehăluț (Kacsó 1999, 107, Abb. 1/1).

7. Lazuri. Pandantiv în formă de potcoavă, cu trei îngroșări în zona centrală, cea din mijloc fiind perforată (fig. 2/7). Înălțimea – 2,8 cm, lățimea – 2,8 cm, greutatea – 6,8 g, nr. inv. 52573. A fost descoperit printre fragmentele de pereți arși ai unei locuințe (L30) dintr-o așezare atribuită culturii Suciu de Sus. Înălțimea – 2,8 cm, lățimea – 2,8 cm, greutatea – 6,8 g, nr. inv. 52573,

that may indicate the presence of a Late Bronze Age settlement (Németi 1978, 104, fig. 4/5).

5. **Culciu Mare.** Horseshoe-shaped pendant mould, made on one side of a piece of sandstone (fig. 2/5). It was discovered by T. Bader's research in the layer of a settlement where there are pottery fragments of the Suciu de Sus ceramic style (phase IIb) and the Lăpuș II-proto-Gáva ceramic style. Height – 5.6 cm, width – 5.1 cm. Impression of the cast piece: height – 3.1 cm, width – 3.2 cm, inv. no. 32502.

6. Pișcolt. Horseshoe-shaped pendant with the terminals bent and three central bosses, the middle one perforated (fig. 2/6). It was found in a pit within a settlement, together with pottery attributed to the Hajdúbagos-Cehăluț cultural group (Kacsó 1999, 107, 1/1). Height – 3.2 cm, width – 4.2 cm, weight – 4.5 g, inv. no. 8347.

7. Lazuri. Horseshoe-shaped pendant with three central bosses, the middle one perforated (fig. 2/7). Found among a dwelling's fragments of burnt wall daub (L30) in a settlement attributed to the Suciu de Sus culture. Height – 2.8 cm, width – 2.8 cm, weight – 6.8 g, inv. no. 52573.

8. Căuaș. Crescent pendant with vertically perforated shanks (fig. 2/8). Found on the surface of the fortified settlement at Căuaș-Sighetiu, attributed to the Gáva culture (phases I-II), together with several ornaments and dress accessories. Height – 4.1 cm; width – 4.2 cm, weight – 8.4 g, inv. no. 58986.

8. Căuaș. Pandantiv semilunar ajurat, cu tub (fig. 2/8). Înălțimea – 4,1 cm, lățimea – 4,2 cm, greutatea – 8,4 g, nr. inv. 58986. A fost descoperit la suprafața așezării fortificate de la Căuaș-Sighetiu, atribuită fazelor I și II ale culturii Gáva, împreună cu mai multe piese de podoabă și accesorii vestimentare.

Arie de răspândire și datare

Dintre pandantivele de formă semicirculară/semilunară/în formă de potcoavă prezentate, cele mai timpurii sunt piesele de la Pir și Crestur. Dat fiind că pandantivul de la Pir păstrează doar un „corn" al semilunii (fig. 2/1), nu poate fi stabilită forma pe care a avut-o prelungirea zonei mediane, care ar putea fi în formă de dorn sau de ancoră. Aflarea fragmentului de pandantiv la suprafața tell-ului din punctul Cetate (Vár) îi asigură o încadrare în epoca mijlocie a bronzului. Descoperirile de acest fel se grupează în partea de nord și nord-est a bazinului carpatic, iar piese izolate sunt prezente și în zonele învecinate. Pandantivele semicirculare sunt datate în regiune începând cu perioada recentă a epocii mijlocii a bronzului (Mozsolics 1967, 87; Hänsel 1968, 116, lista 124; Furmánek 1980, 24; Kacsó 1998, 15). Pandantivul de la Crestur (fig. 2/2) este încadrat în categoria pandantivelor semilunare cu apofiza în formă de ancoră, varianta Nagyrozvágy (David 2002, 236-237; Ghemiș 2012, 49). Evaluat în contextul asocierilor cu alte piese metalice (în morminte și depozite), al asocierii directe cu topoarele de disc de tip B1, datarea categoriei de

Chronology and distribution

Among the presented semicircular/lunular/horseshoe-shaped pendants presented, the earliest are the ones from Pir and Crestur. Since the pendant from Pir preserves only one "horn" of the crescent (fig. 2/1), the shape of the median extension cannot be determined; it may have taken the form of a tang or an anchor-shaped projection. The discovery of the pendant fragment on the surface of the tell at the Cetate (Vár) site secures its attribution to the Middle Bronze Age. Finds of this kind are grouped in the northern and northeastern part of the Carpathian Basin, with isolated objects also occurring in the adjacent areas. Semicircular pendants in the region are dated from the late phase of the Middle Bronze Age (Mozsolics 1967, 87; Hänsel 1968, 116, list 124; Furmánek 1980, 24; Kacsó 1998, 15). The pendant from Crestur (fig. 2/2) belongs to the category of lunular pendants with an anchor-shaped projection, the Nagyrozvágy variant (David 2002, 236-237; Ghemiș 2012, 49). Taking into account their associations with other metal objects (in graves and hoards), and especially their direct association with B1-type disc axes, these objects are dated to stage Bz B1 (Kacsó 1998, 14-15; David 2002, 236-237). C. Ghemiș considers that the pendant may originate from the Bronze Age tell at the Vár site (Ghemiș 2014, 78), which would link the Crestur pendant to the Otomani III phase. The pendant reproduced in the mould from Culciu Mic (fig. 2/3) was discovered in a settlement assigned to the Suciu de Sus IIA phase, corresponding to Late Bronze I (Marta 2009, 48-52, 97-99).

podoabe este legată de etapa Bz B1 (Kacsó 1998, 14-15; David 2002, 236-237). C. Ghemiș ia în considerare posibilitatea provenienței din tell-ul de epoca bronzului, situat în punctul Vár (Ghemiș 2014, 78), ceea ce ar lega pandantivul de la Crestur de faza Otomani III (Bronz Mijlociu III). Pandantivul reprodus în tiparul de la Culciu Mic (fig. 2/3) a fost descoperit într-o așezare încadrată în faza Suciu de Sus IIA, ce corespunde etapei Bronz Târziu I (Marta 2009, 48-52, 97-99).

Pandantivul semilunar, cu capetele terminate în spirale (numit și pandantiv în formă de ancoră), de la Foieni (fig. 2/4) a fost descoperit depus într-un vas/vatră portativă împreună cu două perle din chihlimbar de formă bitronconică și cu o lamă de pumnal. Piesele au fost atribuite unui depozit sau unui mormânt (Németi 1978, 104, 120-121, fig. 4/5-8). Având în vedere că din apropiere a mai fost recuperată o ceașcă din epoca târzie a bronzului (Németi 1978, fig. 5/1), este de luat în calcul și varianta unei depuneri în așezare sau la marginea unei așezări, care, după cele două vase, se încadrează în cultura Hajdúbagos-Cehăluț. Pandantive în formă de ancoră sunt prezențe rare în depozitele de tip Uriu-Ópályi (Mozsolics 1973, pl. 77A/9) și sunt bine reprezentate în două din marile depozite transilvănene – Uioara de Sus (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 269/1-25) și Dipșa (Ciugudean, Luca, Georgescu 2006, 41, pl. XXXIII/4-6). Pentru marile depozite transilvănene, este de luat în calcul o acumulare începută în orizontul Uriu-Ópályi sau chiar o depunere în acest orizont, în cazul depozitului de la Band (Soroceanu, Rezi, Németh 2017, 63-68).

The lunular pendant with spiral terminals (also referred to as an anchor-shaped pendant) from Foieni (fig. 2/4) was found deposited in a portable hearth/vessel, together with two biconical amber beads and a dagger blade. The finds have been interpreted as either a hoard deposit or a grave (Németi 1978, 104, 120-121, fig. 4/5-8). Given that a cup from the Late Bronze Age was also recovered nearby (Németi 1978, fig. 5/1), the possibility should be considered that this was a deposition within a settlement or at its edge – one which, on the basis of the two vessels, can be assigned to the Hajdúbagos-Cehăluț culture. Anchor-shaped pendants are rare occurrences in Uriu-Ópályi-type hoards (Mozsolics 1973, pl. 77A/9), yet they are well represented in two of the major Transylvanian hoards, Uioara de Sus (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 269/1-25) and Dipșa (Ciugudean, Luca, Georgescu 2006, 41, pl. XXXIII/4-6). For the major Transylvanian hoards, one should consider an accumulation beginning in the Uriu-Ópályi horizon – or even a deposition within this horizon, as in the case of the Band hoard (Soroceanu, Rezi, Németh 2017, 63-68). As for the use of Foieni type pendants in the area north of Transylvania during Ha A, the frequent occurrences of such objects in Kurd-type hoards located in north-eastern Hungary should be taken into account[1]. Their use in north-western Romania during Ha A is indicated, in addition to the three objects from Dipșa, by the specimens present in the Galoșpetreu (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 146/5) and Frâncenii de Piatră

[1] Regöly (Mozsolics 1985, pl. 30/1), Kék (Mozsolics 1985, pl. 191, 192), Rétközberencs (Mozsolics 1985, pl. 193/7), Pátroha (Mozsolics 1985, pl. 195/16-17), Tákos (Mozsolics 1985, pl. 211/11-12), Jszkarajenö (Mozsolics 1985, pl. 251/15), Napkor (Mozsolics 1985, pl. 258/7), Debrecen II (Mozsolics 1985, pl. 259/9).

Pentru utilizarea pandantivelor de felul aceluia de la Foieni în zona situată la nord de Transilvania în perioada Ha A, sunt de luat în calcul prezențele frecvente ale acestui tip de piese în depozitele de tip Kurd, localizate în zona de nord-est a Ungariei[1]. Utilizarea lor în zona de nord-vest a României pentru perioada Ha A este indicată, pe lângă cele trei piese de la Dipșa, de exemplarele prezente în depozitele Galoșpetreu (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 146/5) și Frâncenii de Piatră (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 143/18) și de tiparul prezent în depozitul de valve de la Ciumești (Bader 1978, 84, pl. LXIV/19).

Pandantivele în formă de potcoavă (fig. 2/5-7) au ca arie principală de răspândire partea de est a Bazinului Carpatic, fiind utilizate un timp îndelungat, din perioada recentă a bronzului mijlociu până în perioada veche a câmpurilor de urne, cu mențiunea că frecvența maximă a utilizării lor se situează în perioada tumulară mijlocie și evoluată (Kemenczei 1967, 292; Mozsolics 1967, 153, pl. 70-71; Furmánek 1980, 39; Schumacher-Matthäus 1985, 93). În regiunea Câmpiei Tisei, cele mai timpurii exemplare sunt prezente în depozitul de la Zsádany-Orosipuszta, fiind legate de orizontul Koszider (Mozsolics 1967, 93, pl. 70/4-6; David 2002, pl. 151/17-19). Cele mai târzii contexte în care apar în regiune sunt exemplarele prezente în depozitul de la Fizeșu Gherlii (nord-vestul Transilvaniei),

[1] Regöly (Mozsolics 1985, pl. 30/1), Kék (Mozsolics 1985, pl. 191, 192), Rétközberencs (Mozsolics 1985, pl. 193/7), Pátroha (Mozsolics 1985, pl. 195/16-17), Tákos (Mozsolics 1985, pl. 211/11-12), Jszkarajenö (Mozsolics 1985, pl. 251/15), Napkor (Mozsolics 1985, pl. 258/7), Debrecen II (Mozsolics 1985, pl. 259/9).

(Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 143/18) hoards, as well as by the mould found in the hoard of valves from Ciumești (Bader 1978, 84, pl. LXIV/19).

The horseshoe-shaped pendants (fig. 2/5-7) have their main area of distribution in the eastern part of the Carpathian Basin and were in use over a long time span – from the late Middle Bronze Age through the early Urnfield period – with their peak frequency in the Middle and Late Tumulus periods (Kemenczei 1967, 292; Mozsolics 1967, 153, pls. 70-71; Furmánek 1980, 39; Schumacher-Matthäus 1985, 93). Tied to the Tisza Plain region, the earliest specimens occur in the Zsádany-Orosipuszta hoard, associated with the Koszider horizon (Mozsolics 1967, 93, pl. 70/4-6; David 2002, pl. 151/17-19). The latest contexts in which they appear in the region are the objects from the Fizeșu Gherlii hoard (north-western Transylvania), attributed to the Moigrad-Tăuteu series (Petrescu-Dîmbovița 1977, 307/10-13).

A possible Late Bronze Age I dating can be considered for the Pișcolt pendant (fig. 2/6), as it was discovered in a settlement of the Hajdúbagas-Cehăluț culture in which there is a massive presence of ceramic imports of the Suciu de Sus IIA type (Marta 2009, 497-592). The pendant from the Lazuri-Lubi Tag settlement was discovered among the remains of a dwelling that yielded pottery of the Suciu de Sus IIB phase, corresponding to a date within Late Bronze Age II (Marta 2009, 48-54, 99-102). Being discovered in a broader datable context, the settlement layer with pottery belonging to the Suciu de Sus II and Lăpuș II-proto Gáva ceramic styles, the Culciu Mare mould (fig. 2/5) is dated to the Late Bronze Age II-III periods.

atribuit seriei Moigrad-Tăuteu (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 307/10-13). O datare în etapa Bronz Târziu I poate fi luată în calcul pentru pandantivul de la Pișcolt (fig. 2/6), deoarece a fost descoperit într-o așezare a culturii Hajdúbagas-Cehăluț, cu o prezență masivă a importurilor ceramice de tip Suciu de Sus IIA (Marta 2009, 48-52, 97-99). Pandantivul din așezarea Lazuri-Lubi Tag (fig. 2/7) a fost găsit între resturile unei locuințe în care era prezentă ceramică din faza Suciu de Sus IIB, ceea ce ar corespunde unei datări corespunzătoare etapei Bronz Târziu II (Marta 2009, 48-54, 99-102). Fiind identificat într-un context databil mai larg, stratul așezării cu ceramică, ce ține de stilurile ceramice Suciu de Sus II și Lăpuș II-proto Gáva, tiparul de la Culciu Mare (fig. 2/5) se datează mai larg, în etapele Bronz Târziu II-III.

Pandantivele semilunare ajurate (fig. 2/8), cu tub, sunt piese definitorii pentru depozitele de tip Arpășel și, în același timp, sunt prezențe obișnuite în așa-numitele depozite turnătorii din centrul Transilvaniei (Kacsó 1995, 100-101, lista 4; Kacsó 2009, 168-169). Pandantivele semilunare ajurate, cu tija perforată vertical, sunt considerate creații ale centrului metalurgic din vestul Transilvaniei, începând cu epoca Bronz târziu II. Se apreciază că prototipul lor îl constituie pandantivele în formă de potcoavă, perforate, care au ajuns în regiunea de nord-vest a Transilvaniei în urma unor influențe Piliny (Kacsó 1995, 100). În epoca Bronz târziu III, corespunzătoare cu perioada veche a câmpurilor de urne (ältere Urnenfelderzeit), aria de răspândire a acestor pandantive s-a extins mult, ajungând până în Bavaria, Baden-Württemberg, Silezia, în nord,

The crescent pendants with vertically perforated shanks (fig. 2/8) are typical for Arpășel-type hoards and are likewise common in the so-called foundry hoards of central Transylvania (Kacsó 1995, 100-101, list 4; Kacsó 2009, 168-169). The crescent pendants with vertically perforated shanks are regarded as products of the western Transylvanian metallurgical centers starting in Late Bronze II. It is generally held that their prototypes are perforated horseshoe-shaped pendants that reached north-western Transylvania under Piliny influence (Kacsó 1995, 100). In Late Bronze III – corresponding to the Early Urnfield period (*ältere Urnenfelderzeit*) – the distribution area of these pendants expanded considerably, extending to Bavaria, Baden-Württemberg, and Silesia to the north and north-west, to Croatia in the south (Kacsó 1995, 115, list 4; Kacsó 2009, 168-169), and to the Republic of Moldova in the east (Zanoci 2021, 278-281, fig. 3/3-4).

Almost all the objects can be dated to Late Bronze II and III, the sole exception being the fragmentary specimen from a grave at Libochovany, dated to Ha B. Given that the Căuaș settlement shows traces of occupation from the Gáva culture phases I and II, the Căuaș pendant can be placed in a transitional interval – between the terminal phase of the pendants' use (Late Bronge Age III) and the onset of the Gáva culture – corresponding to a time span, centered on the Ha A-Ha B transition (Marta 2021, 370-371). This dating takes into account that Căuaș is a settlement located at the north-eastern edge of the concentration zone of the crescent pendants with vertically perforated shanks, and here, at the Căuaș site, other objects have also been recovered that occur frequently in Arpășel-, Uriu-Ópályi-, and Cincu-Suseni/

nord-vest, și Croația, în sud (Kacsó 1995, 115, lista 4; Kacsó 2009, 168-169) și Republica Moldova, în est (Zanoci 2021, 278-281, fig. 3/3-4).

Aproape toate piesele se datează în perioadele Bronz târziu II și III, o excepție din acest punct de vedere reprezentând-o doar piesa fragmentară din mormântul de la Libochovany, datată în Ha B. Având în vedere că în așezarea de la Căuaș sunt prezente urme de locuire din faza I și II a culturii Gáva, se poate aprecia că pandantivul de la Căuaș este legat la un interval de întâlnire între faza finală a perioadei de utilizare a pieselor (Bronz Târziu III) și acela al începutului culturii Gáva, ce ar corespunde unui interval de timp centrat pe trecerea de la Ha A la B (Marta 2021, 370-371). Această datare ține cont că la Căuaș, așezare situată în zona nord-estică a ariei de concentrare a pandantivelor lunare ajurate, au fost descoperite și alte obiecte cu apariții frecvente în depozitele de tip Arpășel, Uriu-Ópály și Cincu-Suseni/Kurd, respectiv cu apariții rare/singulare în tipurile de depozite datate mai recent. Descoperirea piesei de la Căuaș în mediul cultural Gáva face ca datarea pandantivelor ajurate semilunare înainte de/la limita de început a datării mediului cultural în care a fost descoperită să fie similară cu situația pandantivului semilunar ajurat, recuperat în așezarea de la Saharna „Rude" (Zanoci 2021, 278-281, fig. 3/3-4). Evaluarea acestei piese și a altor piese de origine vestică, databile în perioada Bz D și Ha A1, din aria grupului Holercani-Hansca (Zanoci 2021) a fost efectuată în corelare cu datele C14, realizate pentru grupul Holercani-Hansca, în care datările timpurii corespund intervalului

Kurd-type hoards, while these pendants occur only rarely or as single finds in later-dated hoard types. The discovery of the Căuaș piece in a Gáva cultural milieu – i.e., the type being dated to a horizon just prior to or at the very beginning of the cultural context in which it was found – parallels the situation of the crescent pendants with vertically perforated shanks from the settlement of Saharna "Rude" (Zanoci 2021, 278-281, fig. 3/3-4). The assessment of this piece and of other western-origin items datable to Bz D and Ha A1 within the Holercani-Hansca group area (Zanoci 2021) has been undertaken in correlation with the 14C dates obtained for the Holercani-Hansca group, whose earliest determinations fall within 1100-1000 BC (Zanoci, Băț 2024, 375, fig. 5). It has been highlighted that the dating and attribution of the numerous western-origin items from the east-Carpathian area (Levițki 2016, 84-97) can no longer be tied strictly to the classic phase of the Chișinău-Corlăteni culture, but must take into account a more recent cultural phenomena, such as the beginnings of the Holercani-Hansca group in the first half of the 12th century BC (Zanoci, Băț 2024, 375), or, from the perspective of Cincu-Suseni-type objects in a Gáva milieu, the penetration of this culture into northern Moldova and the upper Dniester basin. The cultural picture in which these western-origin objects were used in the later period in the Moldavian area becomes even more complex in light of data which support the persistence of the Chișinău-Corlăteni culture in the north-western sector of its distribution (László 2024, 357-358).

1100-1000 a. Chr. (Zanoci, Băț 2024, 375, fig. 5). S-a evidențiat că datarea și atribuirea numeroaselor piese de origine vestică din spațiul est-carpatic (Levițki 2016, 84-97) nu mai poate fi legată strict de perioada clasică a culturii Chișinău-Corlăteni, ci trebuie să țină cont de fenomene culturale mai recente, cum ar fi începutul grupului Holercani-Hansca către prima jumătate a sec. XII a. Chr. (Zanoci, Băț 2024, 375) sau, din perspectiva pieselor de tip Cincu-Suseni din mediul Gáva, de pătrunderea acestei culturi în nordul Moldovei și în bazinul superior al Nistrului. Tabloul cultural în care sunt utilizate, în perioada recentă, aceste piese de origine vestică din spațiul moldav devine și mai complex, din perspectiva datelor ce susțin o supraviețuire a culturii Chișinău-Corlăteni în aria sa de răspândire nord-vestică (László 2024, 357-358).

Funcționalitate, mod de utilizare

Pandantivele semicirculare, la apariția lor în orizontul Koszider, erau depuse, de obicei, în mai multe exemplare, iar aflarea lor împreună cu *saltaleonii* sunt indicii pentru utilizarea lor în cadrul unor șiraguri purtate la gât (David 2002, 235-236, pl.147-152). În două depozite de orizont Koszider (Zsádany-Orosipuszta și Včelínce), pandantivele semicirculare sunt prezente în asociere cu pandantive semilunare. Ultimele, în ambele depozite, au apariții multiple în trei și, respectiv, 19 exemplare (David 2002, pl. 151/17-19). Aceeași prezență multiplă se constată și în depozitele de la Blažice (6 exemplare) și Maleý Horeš (21 exemplare) (Furmánek 1980, 37-

Use and function

At their earliest appearance in the Koszider horizon, multiple semicircular pendants were usually deposited, and their occurrence together with *saltaleoni* provides indications that they were worn as strings around the neck (David 2002, 235–236, pls. 147-152). In two Koszider-horizon hoards (Zsádany-Orosipuszta and Včelínce), semicircular pendants occur in association with lunular pendants. The latter item appears multiple times in both hoards – three and nineteen specimens, respectively (David 2002, pl. 151/17-19). The same multiplicity is observed in the hoards from Blažice (6 specimens) and Malý Horeš (21 specimens) (Furmánek 1980, 37-38). The consistent presence in hoards of lunular pendants alongside *saltaleoni* and other pendants or dress elements tends to support their interpretation as components of necklaces/strings. Particularly suggestive is the composition of the grave/hoard from Zsádany-Orosipuszta, in which the two pendant categories occur together with pendants reproducing concentric circles, two miniature weapons (an axe and a spearhead), and perforated teeth. The composition of the deposit suggests a complex set of symbolically charged objects that were strung together in one or more assemblages (David 2002, 236). The discovery of semicircular pendants together with horseshoe-shaped pendants and *saltaleoni* in several graves from Slovakia and Hungary confirms that the two types of objects were used in the making of strings/necklaces (Furmánek 1980, 22-23). Horseshoe-shaped pendants occur frequently in funerary contexts in northern Hungary and Slovakia. Whereas the graves at Tiszafüred, Orosipuszta, and Tapé yielded multiple items (3 to 6 specimens), lunular

38). Aflarea constantă în depozite a pandantivelor semilunare alături de *saltaleoni* și de alte pandantive sau piese de port tinde să le asigure imaginea de piese ce compun șiraguri. Sugestivă este compoziția mormântului/depozitului de la Zsádany-Orosipuszta, în care cele două categorii de pandantive se asociază cu cele ce reproduc cercuri concentrice, cu două arme miniaturale (un topor și un vârf de lance) și colți perforați. Compoziția depunerii sugerează o complexitate de obiecte cu valoare simbolică, ce erau înșirare în unul sau mai multe ansambluri (David 2002, 236). Descoperirea unor pandantive semicirculare împreună cu pandantive în formă de potcoavă și *saltaleonii* în câteva morminte din Slovacia și Ungaria confirmă utilizarea celor două tipuri de obiecte la confecționarea de șiraguri (Furmánek 1980, 22-23). Pandantivele în formă de potcoavă apar frecvent în descoperirile funerare din nordul Ungariei și din Slovacia. Dacă în mormintele de la Tiszafüred, Orosipuszta și Tapé au fost constatate apariții multiple (de la 3 la 6 exemplare), pandantivele lunare sunt depuse cel mai frecvent în unul și două exemplare, împreună cu ele fiind prezente alte podoabe de metal și perle de chihlimbar (Furmánek 1980, 37-38; Schumacher-Matthäus 1985, 92-93).

Pandantivele ajurate au apariția cea mai frecventă în depunerile de podoabe, recuperate la vest de Transilvania. Adesea au fost depuse împreună cu *saltaleoni*, ceea ce sugerează tot purtarea înșirată pe un șnur, mascat de tuburile din sârmă răsucite, ca podoabe de gât sau piept, având, foarte probabil, o semnificație religioasă (Kacsó 2009, 168-169).

pendants are most often deposited in one or two examples, accompanied by metal ornaments and amber beads (Furmánek 1980, 37-38; Schumacher-Matthäus 1985, 92-93).

Pendants with openwork occur most frequently in deposits of jewels in the western part of Transylvania. They were often deposited together with *saltaleoni*, which likewise suggests that they were strung on a cord – concealed by the coiled wire tubes – and worn as neck- or chest-ornaments, very likely with a religious significance (Kacsó 2009, 168-169). Multiple-find occurrences of openwork pendants are known in Transylvania and in the immediately adjacent region to the west, both in hoards and in cave finds, the latter being interpreted as votive or funerary deposits (or a mixture of the two). In most discoveries in the west of Transylvania, openwork pendants are represented by single specimens, in many cases they are part of grave inventories; nevertheless, there are also several multiple occurrences, especially in Arpășel-type hoards and in a few Transylvanian finds (Kacsó 1995, 115-116, list 4; Kacsó 2009, 168-169).

Unlike the preceding types, semicircular pendants with an anchor-shaped projection and lunular pendants are absent from funerary finds. They come from settlements – as intentional deposits or as lost items – or from hoards of metal objects. Lunular pendants with spiral terminals are most often found in composite bronze hoards. They occur in one or two specimens together with other types of ornaments (especially bracelets), weapons (axes, swords, spearheads), tools

Pandantive ajurate cu apariții multiple se găsesc în Transilvania și în regiunea situată imediat la vest, în depozite și în interiorul unor peșteri, acestea din urmă fiind interpretate ca depuneri votive sau funerare (fie o mixtură a celor două motivații). În majoritatea descoperirilor aflate la vest de Transilvania, pandantivele ajurate sunt reprezentate de câte un exemplar, în multe cazuri făcând parte din inventarul unor morminte, însă există și mai multe apariții multiple, mai ales în depozitele de tip Arpășel și în câteva dintre cele transilvănene (Kacsó 1995, 115-116, lista 4, 168-169).

Spre deosebire de tipurile precedente, pandantivele semicirculare cu apofiză în formă de ancoră și pandantivele semilunare lipsesc din depunerile funerare. Ele provin din așezări, ca depuneri sau piese pierdute, sau din depozite constituite din obiecte de metalice. Pandantivele semilunare cu capetele terminate în spirale au fost găsite cel mai adesea în depozite de bronzuri compozite. Apar în unul sau două exemplare împreună cu alte tipuri de podoabe (în special brățări), arme (topoare, spade, vârfuri de lănci), unelte (celturi și seceri) și fragmente de turte[2].

[2] Dipșa (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 140/12), Galoșpetreu (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 146/5), Frâncenii de Piatră (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 143/18), Penészlek (Mozsolics 1973, pl. 77A/9), Regöly (Mozsolics 1985, pl. 30/1), Kék (Mozsolics 1985, pl. 191, 192), Rétközberencs (Mozsolics 1985, pl. 193/7), Pátroha (Mozsolics 1985, pl. 195/16-17), Tákos (Mozsolics 1985, pl. 211/11-12), Jszkarajenő (Mozsolics 1985, pl. 251/15), Napkor (Mozsolics 1985, pl. 258/7), Debrecen II (Mozsolics 1985, pl. 259/9), Zsáka (V. Szabó 2011a, 340, pl. 4/3). O compoziție similară are și depozitul descoperit în anul 2024 la Chilia (inedit, depozitul Muzeului Județean Satu Mare).

(socketed axes and sickles), and fragments of bronze ingots[2].

Function and symbolism

The first question regarding the pendants from north-western Romania is whether their frequent occurrence in settlements can be attributed to a particular significance that entailed a mode of use likely to result in their frequent loss or abandonment?

The manner of wearing pendants in the Carpathian Basin has been studied on the basis of discovery contexts and their representation in clay figurines (Schumacher-Matthäus 1985). It has been observed that each of the pendant types discussed was used as a votive object. Simple semicircular pendants, horseshoe-shaped pendants, and the crescent pendants with vertically perforated shanks, occur either as single or paired items, but were frequently deposited in multiple compositions. By contrast, semicircular pendants with an anchor-shaped projection and lunular pendants with spiral terminals were deposited in one or two specimens and do not appear as multiple sets. For the other pendant types as well, a higher frequency of single or paired deposits is

[2] Dipșa (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 140/12); Galoșpetreu (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 146/5); Frâncenii de Piatră (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 143/18); Penészlek (Mozsolics 1973, pl. 77A/9); Regöly (Mozsolics 1985, pl. 30/1); Kék (Mozsolics 1985, pl. 191, 192); Rétközberencs (Mozsolics 1985, pl. 193/7); Pátroha (Mozsolics 1985, pl. 195/16-17); Tákos (Mozsolics 1985, pl. 211/11-12); Jászkarajenő (Mozsolics 1985, pl. 251/15); Napkor (Mozsolics 1985, pl. 258/7); Debrecen II (Mozsolics 1985, pl. 259/9), Zsáka (V. Szabó 2011a, 340, pl. 4/3). A similar composition characterizes the hoard discovered in 2024 at Chilia (unpublished, Satu Mare County Museum deposit).

Funcționalitate, simbolistică

O primă întrebare ce se pune în legătură cu pandantivele din nord-vestul României este aceea dacă frecvența descoperirii lor în așezări poate fi pusă pe seama unei semnificații aparte ce le asigură o utilizare care să genereze o pierdere/abandonare frecventă.

Modul de purtare a pandantivelor din bazinul carpatic a fost studiat pornindu-se de la contextul de descoperire și modul de reprezentare în plastica de lut (Schumacher-Matthäus 1985). S-a constatat că fiecare din tipurile de pandantive prezentate aici a fost utilizat ca obiect votiv. Pandantivele semicirculare simple, pandantivele în formă de potcoavă și pandantivele semilunare ajurate sunt fie prezențe singulare sau în exemplare duble, fie, mai frecvent, depuneri în compoziții multiple. Pandantivele semicirculare cu apofiza în formă de ancoră și pandantivele cu capete spiralate au fost depuse în unul sau două exemplare și nu apar ca depuneri multiple. La celelalte tipuri de pandantive o frecvență sporită a depunerilor în unul sau două exemplare se constată atunci când sunt utilizate ca inventar funerar. Astfel, împreună cu alte obiecte aranjate lângă defunct, depunerea pandantivelor singulare și duble capătă o valoare simbolică în ritualul funerar.

Purtarea ca amulete cu valoare simbolică a pandantivelor din vestul Transilvaniei a fost evidențiată pe baza reprezentării lor în costumele somptuoase ale unor statuete antropomorfe sau noted when they form part of grave inventories. Thus, alongside other objects arranged near the deceased, the deposition of single or paired pendants takes on a symbolic value within funerary practice.

These pendants discovered in western Transylvania were worn as amulets with a symbolic value, as it has been highlighted on the basis of their depiction in the sumptuous costumes of anthropomorphic figurines, as well as by their representation on Transylvanian belts and on white-incrusted pottery from the Middle Danube region (Kossak 1954, 15-18; Kilian-Dirmeier 1975, 122-124; Schumacher-Matthäus 1985, 68-74, 91-95). The singular occurrence of pendants with an anchor-shaped projection has been linked to their wear as part of a woman's ceremonial costume on the basis of plastic representations (Furmánek 1980, 18). Within this context, the sets of pendants (often as components of complex chains), dress accessories, and ornaments present in Arpășel-type hoards – among which openwork pendants, horseshoe-shaped pendants, and (simple) lunular pendants also appear – have likewise been evaluated (Kacsó 1995). Starting from the observation that weapons are present in these hoards, ceremonial costumes have been attributed not only to women but also to men (Gogâltan, Sava 2014, 200-201).

The significance of the sacred symbol borne by horseshoe-shaped pendants and by the crescent pendants with vertically perforated shanks has been explained on the premise that they constitute abstracted horn symbols (Furmánek 1980, 39; Schauer 1995, 306). This imagery has been classified among sacred insignia (Kreutle 2007, 208). The interpretation starts from descriptions in Near

prin reprezentarea lor pe centurile transilvănene și pe ceramica încrustată în alb din regiunea Dunării Mijlocii (Kossak 1954, 15-18; Kilian-Dirlmeier 1975, 122-124; Schumacher-Matthäus 1985, 68-74, 91-95). Prezența singulară a pandantivelor cu apofiză în formă de ancoră a fost legată, pe baza reprezentărilor plastice, de purtarea în cadrul unui costum ceremonial de femeie (Furmánek 1980, 18). În acest context, au fost evaluate și seturile de pandantive (adesea ca parte a unor lanțuri complexe), accesorii vestimentare și podoabe, prezente în depozitele de tip Arpășel, în care apar și pandantivele ajurate, pandantivele în formă de potcoavă și pandantivele semilunare (simple) (Kacsó 1995). Pornind de la constatarea prezenței unor arme în aceste depozite, costumele ceremoniale au fost atribuite nu doar femeilor, ci și bărbaților (Gogâltan, Sava 2014, 200-201).

Semnificația simbolului purtat de pandantivele în formă de potcoavă și de pandantivele semilunare ajurate a fost atribuită pornind de la considerarea lor ca simboluri abstractizate de coarne (Furmánek 1980, 39; Schauer 1995, 306). Reprezentarea a fost încadrată în categoria însemnelor sacre (Kreutle 2007, 208). Interpretarea pornește de la descrierile din textele orientale din mileniul II a. Chr. și de la evidențierea circulației unor simboluri cu înțelesuri religioase similare pe relația Egipt – Palestina – Canaan – Anatolia – spațiul Egeean – Europa Centrală (Müller-Karpe 1980; Kristianson, Larsson 2005, 142-168). Simbolul lunar redat a fost pus în legătură cu imaginea unei perechi de coarne, care, împreună cu protomele de bovideu/reprezentările

Eastern texts of the second millennium BC and from highlighting the circulation of religious symbols with similar meanings along the Egypt – Palestine – Canaan – Anatolian – Aegean – Central European axis (Müller-Karpe 1980; Kristianson, Larsson 2005, 142-168). The rendered lunular symbol has been linked to the image of a horn pair which, together with bovid protomes and full-bodied bovid representations, has been interpreted as possible symbolic representations of a Sky Deity, acting as a Supreme Divinity, basing on the symbolism of Near Eastern cultures (Müller-Karpe 2003, 147-148; Müller-Karpe 2006, 23). A series of finds from north-western Romania further substantiates the association of lunular pendants with bovid imagery and the symbolic reading of these elements in relation to a deity that enjoyed intense veneration.

Bovid representations on pottery and in clay

In the region from which the semicircular/lunular pendants discussed here originate, the bovid representations constitute the most numerous figurative motifs, complemented by abstract renderings of paired horns. They outnumber other depictions – of waterbirds, horses, wild boar, and an animal-like being executed in a manner that does not permit attribution to a specific species.

The richness of animal representations in the eastern Carpathian Basin can be linked to a distinctive manner of figurative expression within the Urnfield cultural sphere, in which depictions of the human body are avoided. This general absence has been interpreted as a deliberate

unor bovidee întregi, au fost interpretate, pornind de la simbolistica culturilor orientale, ca posibile reprezentări simbolice ale unei Zeități a Cerului, cu rol de Divinitate Supremă (Müller-Karpe 2003, 147-148; Müller-Karpe 2006, 23). O serie de descoperiri din zona de nord-vest a României vin să fundamenteze interpretarea asocierii pandantivelor lunare cu reprezentările de bovidee și a interpretării simbolice a acestora în legătură cu o divinitate ce beneficiază de o adorație intensă.

Reprezentări de bovidee în ceramică și lut

În regiunea din care prezentăm pandantivele semicirculare/lunare, bovideele sunt animalele cel mai adesea reprezentate figurativ, completate fiind de imaginile abstractizate ale perechilor de coarne. Ele surclasează celelalte reprezentări, ce redau păsări acvatice, berbeci, cai, mistreți, alături de care este descoperită adesea imaginea unei ființe animaliere, realizată într-o manieră ce nu permite o atribuire la o anumită specie.

Amploarea reprezentărilor animaliere din regiunea de est a bazinului carpatic poate fi pusă în legătură cu o manieră specifică a reprezentărilor figurative din spațiul câmpurilor de urne, în care este evitată redarea imaginilor corpului uman. Această lipsă generală a fost pusă pe seama unei decizii deliberate, ce atestă un tabu religios (Metzner-Nebelsick 2018, 43). Este o situație ce se poate extinde pe spații largi, situate la est de câmpurile de urne, care favorizează ca apelul la divinitate să fie realizat prin elemente simbolice.

decision reflecting a religious taboo (Metzner-Nebelsick 2018, 43). A similar situation can be traced across wide areas east of the Urnfield zone, one that favored recourse to the divine through symbolic elements.

The settlements of Lazuri, Culciu Mare, and Căuaș provide a direct association of lunular pendants – and of ceramic ornaments that replicate them – with bovid representations. In the first two settlements of the Suciu de Sus culture, bovid protomes are present (fig. 3). It is a representational model taken over by the Suciu de Sus culture from the Middle Bronze Age (Palincaș 2018, 87, 90-91). It is a takeover that takes place in this conservative environment together with numerous other cultural elements from the Middle Bronze Age (Vulpe-Lazăr 1997; Vachta 2008; Marta 2023). The protome discovered at Lazuri in a pit together with a large quantity of Suciu de Sus pottery has its decoration highlighted by the application of a white inlay pressed into the ornament (fig. 3/1). Clay representations of bovids – extremely numerous among the animal figurines from Căuaș (fig. 4) – have also been found in the north-west Romanian settlements of Berveni and Călinești-Oaș. These are settlements with occupations attributed to the Gáva culture, a culture in which such figurative representations are abundant (László 1994, 90; Mareș et al. 2008), forming part of a phenomenon that extends beyond this cultural framework and is attested across a broad area stretching from Central Europe to the Don steppe (Metzner-Nebelsick 1998, fig. 27; 413).

Drawing on cases documented in the great Near Eastern civilizations, the bovid horns depicted on metal objects and the lunular ornament on Middle Bronze Age pottery

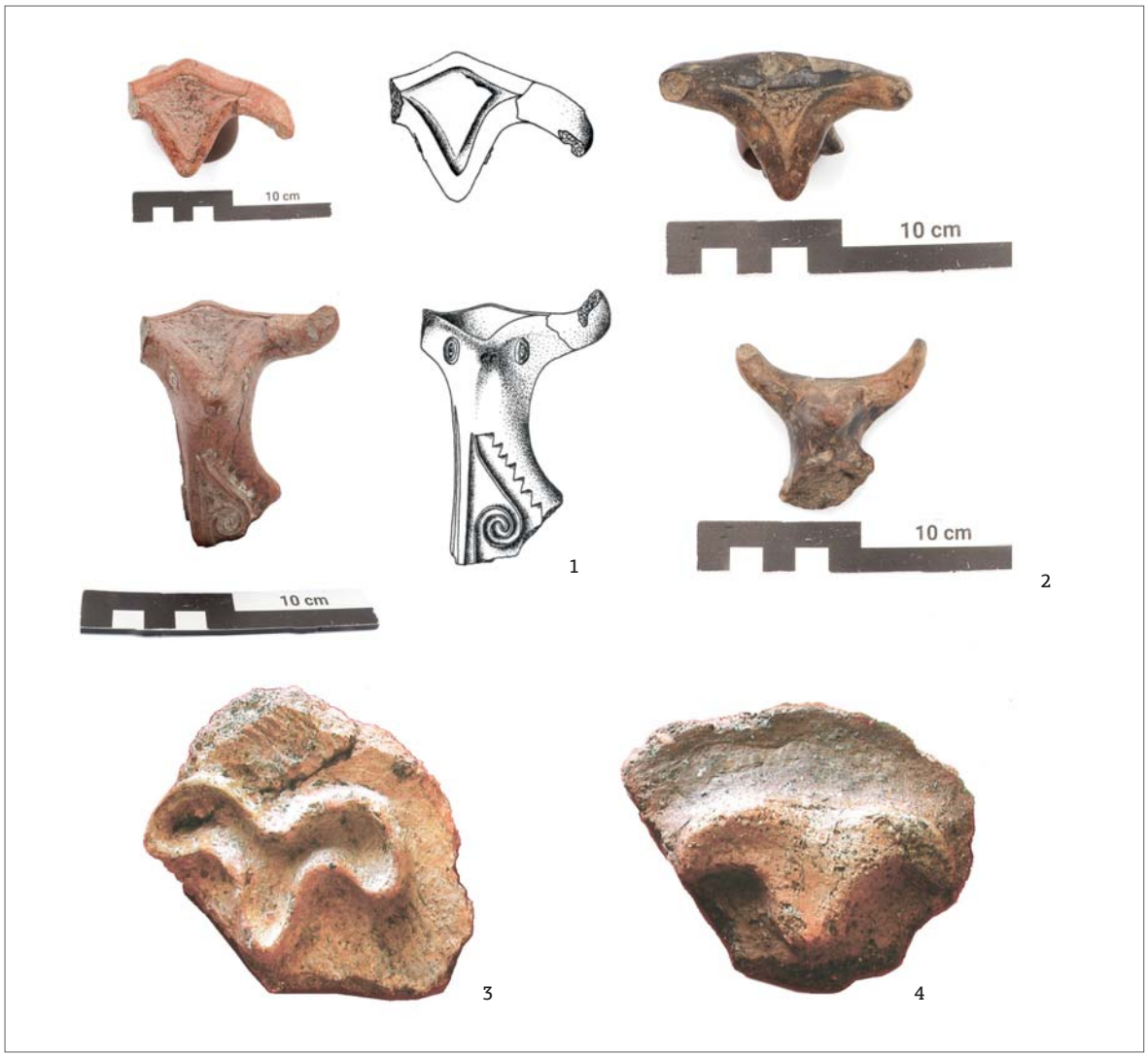

Fig. 3. Reprezentări în lut ale unor protome de bovideu: 1 - Lazuri; 2 - Culciu Mare; 3, 4 - Lăpuș (după Kacsó 2004).
Fig. 3. Clay representations of bovine protomes: 1 - Lazuri; 2 - Culciu Mare; 3, 4 - Lăpuș (after Kacsó 2004).

Așezările de la Lazuri, Culciu Mare și Căuaș asigură o asociere directă a pandantivelor semilunare sau a tiparelor acestora cu ornamentele ceramice care reproduc aceste pandantive și cu reprezentări de bovidee. În primele două așezări ale culturii Suciu de Sus sunt prezente protome de bovidee (fig. 3), model de reprezentare preluat de cultura Suciu de Sus din epoca mijlocie a bronzului (Palincaș 2018, 87, 90-91). Este o preluare ce are loc în acest mediu conservator împreună cu numeroase alte elemente culturale din epoca mijlocie a bronzului (Vulpe, Lazăr 1997; Vachta 2008; Marta 2023). Protoma descoperită la Lazuri într-o groapă, împreună cu o cantitate mare de ceramică a culturii Suciu de Sus, are decorul evidențiat prin imprimarea în ornamentație a unei paste albe (fig. 3/1). Reprezentări din lut ale bovideelor, prezente în număr extrem de mare printre figurinele animaliere din Căuaș (fig. 4), au mai fost descoperite în așezările din nord-vestul României de la Berveni și Călinești Oaș. Sunt așezări cu locuiri atribuite culturii Gáva, în care astfel de reprezentări figurative sunt numeroase (László 1994, 90; Mareș et al. 2008), făcând parte dintr-un fenomen ce depășește cadrele acestei culturi, fiind evidențiat pe un spațiu larg, ce se întinde între Europa Centrală și stepele Donului (Metzner-Nebelsick 1998, 413, fig. 27).

Pornind de la situații documentate în marile civilizații orientale, coarnele de bovidee redate pe obiectele de metal și decorul lunar de pe ceramica din epoca mijlocie a bronzului pot fi puse în legătură cu un cult al cerului (David 2010). Prezența acestuia devine și mai expresivă în epoca târzie a bronzului din zona Tisei Superioare.

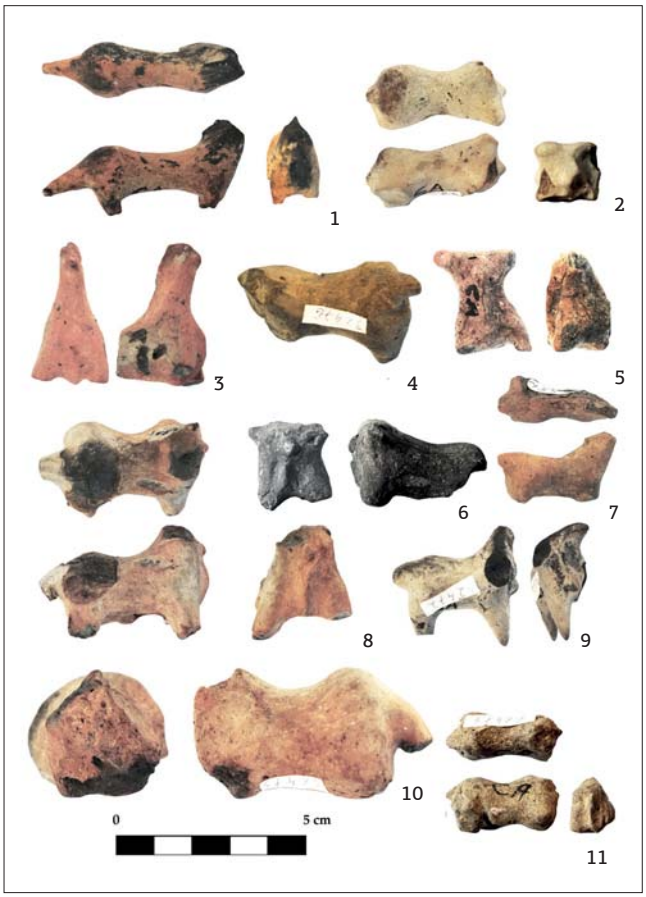

Fig. 4. Căuaș. Figurine animaliere din lut.
Fig. 4. Căuaș. Clay animal figurines.

La Lăpuș și în numeroase alte situri ale culturii Suciu de Sus/grupul Lăpuș/stilul ceramic proto-Gáva, sunt prezente decoruri ce redau ornamente lunare/perechi de coarne de bovideu. O referință explicită se constată în cazul vaselor care conțin reproduceri ale pandantivelor semicirculare cu capete spiralate (fig. 5/3) sau cu apofize în formă de ancore (fig. 5/1, 2) (Marta 2009, 36, ornament BD, pl. 65/5). Această reprezentare a pandantivelor semilunare/semicirculare este prezentă nu doar pe vasele din epoca târzie a bronzului, ci poate fi urmărită până în epoca mijlocie a bronzului (de ex., mormântul 929 din necropola Dunaujváros: Vicze 2011, 141). Este epoca în care apar pandantivele semilunare cu apofiza în formă de ancoră, faza recentă a epocii mijlocii a bronzului fiind o perioadă de strânse contacte cu regiunile orientale, în care sunt adoptate în spațiul carpatic o seamă de simboluri religioase (Kristiansen, Larsson 2005, 142-170). Pandantivul lunar cu apofiza în formă de ancoră este redat adesea cu o proeminență în zona superioară (fig. 5/1, 2), pe care, de obicei, piesa metalică are plasată perforația. Tot cu proeminențe apar și ornamentele ce redau doar apofiza sau ceea ce poate fi considerată o manieră simplificată de redare a unei perechi de coarne arcuite (Marta 2009, 36, ornament BC). Două reprezentări naturale de protome, aflate pe vase descoperite în necropolă de la Lăpuș (Kacsó 2001, Abb. 7, 9), evidențiază legătura dintre reprezentările de pandantive lunare de pe vase și simbolistica bovideelor (fig. 3/3, 4).

can be linked to a sky cult (David 2010). Its presence becomes even more expressive in the Late Bronze Age of the Upper Tisza area.

At Lăpuș, as well as at numerous other sites of the Suciu de Sus culture/the Lăpuș group/the proto-Gáva ceramic style, ornamental motifs depicting lunular signs/paired bovid horns are present. An explicit reference is seen on vessels that bear renderings of semicircular pendants – either with spiral terminals (fig. 5/3) or with anchor-shaped projections (fig. 5/1, 2) (Marta 2009, 36, ornament BD; pl. 65/5). This depiction of lunular/semicircular pendants is found not only on Late Bronze Age vessels but can be traced back to the Middle Bronze Age (e.g., grave 929 in the Dunaújváros cemetery: Vicze 2011, 141). This is the period when lunular pendants with anchor-shaped projections appear; the later phase of the Middle Bronze Age was a time of close contacts with eastern regions, during which a series of religious symbols were adopted across the Carpathian area (Kristiansen, Larsson 2005, 142-170). The lunular pendant with an anchor-shaped projection is often shown with a prominence at the top (fig. 5/1, 2), in the spot where the metal piece usually has its perforation. Motifs are also rendered with prominences that depict only the projection – or what may be regarded as a simplified way of depicting a pair of arched horns (Marta 2009, 36, ornament BC). Two natural representations of protome rendered on vessels discovered in the Lăpuș necropolis (Kacsó 2001, Abb. 7, 9) highlight the connection between the renderings of lunular pendants on vessels and the symbolism of bovids (fig. 3/3, 4).

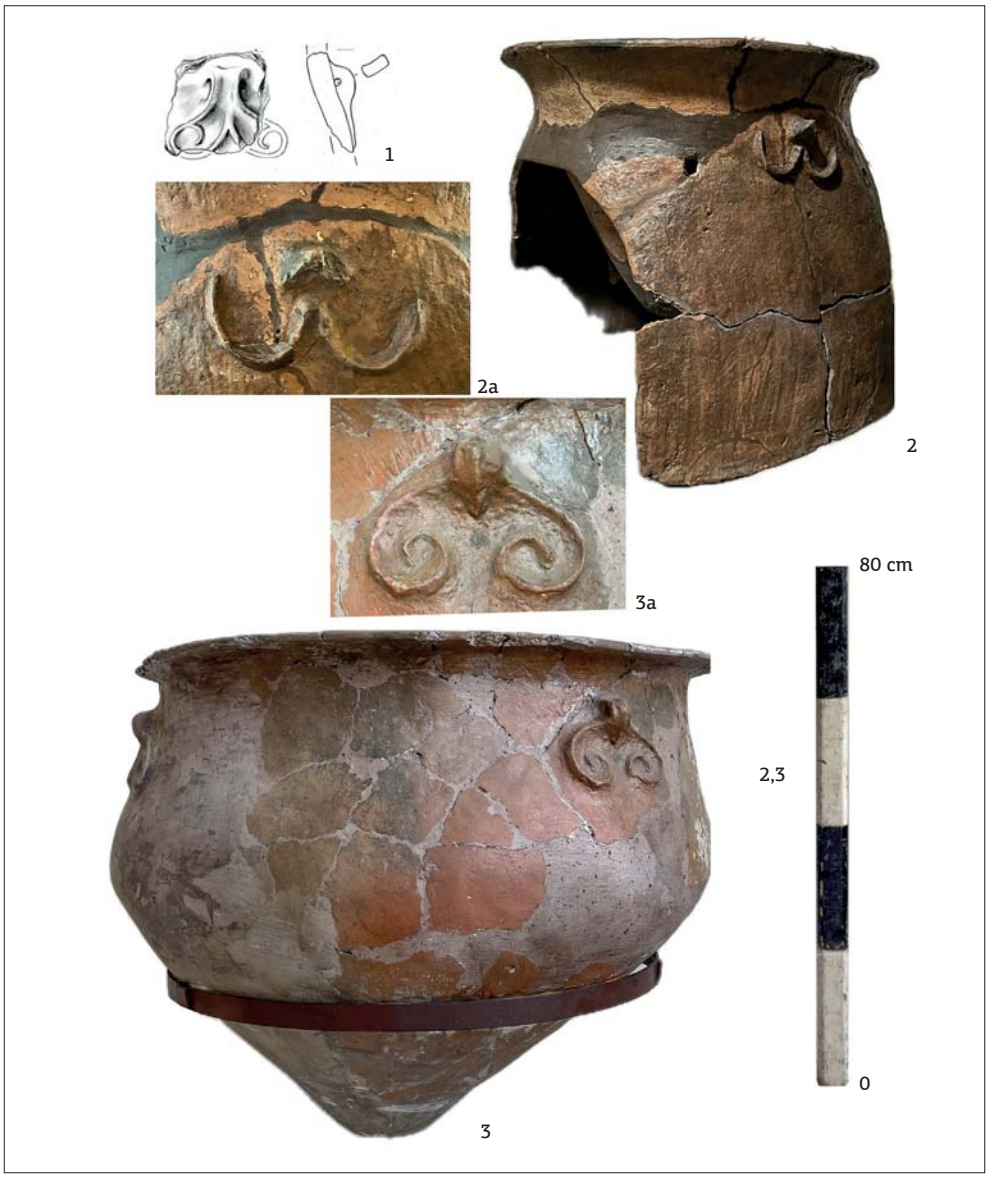

Fig. 5. Ceramică cu ornamente reliefate: 1 - Petea-Csengersima; 2 - Lazuri; 3 - Culciu Mare.

Fig. 5. Pottery with relief ornaments: 1 - Petea-Csengersima; 2 - Lazuri; 3 - Culciu Mare.

Contexte ceremoniale și ofrande

Câteva contexte arheologice din nord-vestul României ilustrează expresiv valoarea simbolică cu semnificație religioasă a reprezentărilor de coarne, evidențiind o dublare de sensuri, cu mesaje din sfera social-identitară. Utilizarea în context ceremonial, în tumulii de la Lăpuș, a recipientelor prevăzute cu protome de bovideu este subliniată de aflarea lor în legătură cu construcțiile somptuoase, ridicate în scopul unor festivități cu largă participare comunitară (Metzner-Nebelsick, Kacsó, Nebelsick 2010, 221-222, 224-225; Metzner-Nebelsick et al. 2023, 99, 105, 109). Contextul de descoperire evidențiază o legătură strânsă între simbolistica protomelor de bovideu, decorul exuberant și capacitatea mare a vaselor. La o utilizare în context ceremonial/consumul în comun a unor lichide fac trimitere o serie de vase descoperite în așezarea de la Culciu Mare și Petea, în așezarea de la Culciu Mare fiind găsită și o protomă de bovideu (fig. 3/2). Vasul de la Culciu Mare are o capacitate de cca 200 l (fig. 5/3), iar utilizarea sa în context ceremonial este susținută de prezența a patru ornamente reliefate, ce reproduc amulete lunare cu capete spiralate (Bader, Lazin 1980, 46, fig. 15). Asupra rolului specific pe care vasele de mari dimensiuni l-au avut în contextele ceremoniale cu care sunt frecvent asociate face referire o descoperire din așezarea de la Lazuri. Un vas de mare capacitate a fost găsit în cadrul unei depuneri rituale, în care, alături de ofrande de carne, au fost recuperate obiecte puse în legătură cu consumul ceremonial și cu producția de bere (Marta 2007, 9).

Ceremonial contexts and offerings

Several archaeological contexts from north-western Romania vividly illustrate the symbolic – religious – significance of horn representations, while also highlighting a doubling of meanings with social-identity connotations. The ceremonial use of vessels from the tumuli at Lăpuș, that bear bovid protomes is highlighted by their discovery in the area of sumptuous/monumental constructions erected for festivities with broad community participation (Metzner-Nebelsick, Kacsó, Nebelsick 2010, 221-222, 224-225; Metzner-Nebelsick et al. 2023, 99, 105, 109). The discovery context underscores a close link between the symbolism of bovid protomes, exuberant decoration, and the large capacity of the vessels. A ceremonial use – specifically the communal consumption of liquids – is indicated by a series of vessels from the settlements of Culciu Mare and Petea; at Culciu Mare a bovid protome was also found (fig. 3/2). The vessel from Culciu Mare has a capacity of c. 200 litres (fig. 5/3), and its use in a ceremonial setting is supported by the four relief ornaments on its upper part that replicate lunular amulets with spiral terminals (Bader, Lazin 1980, 46, fig. 15). A find from the settlement of Lazuri speaks to the specific role played by large vessels in the ceremonial contexts with which they are frequently associated. A large-capacity vessel was discovered within a ritual deposit in which, alongside meat offerings, objects connected with ceremonial consumption and with beer production were also recovered (Marta 2007, 9).

The symbolic value of the various pendants that reproduce horn protomes is amplified by the way these

Valoarea simbolică a diferitor pandantive ce reproduc protome de coarne este amplificată de modul în care aceste piese sunt prezente în depozitele de bronzuri din Bazinul superior al Tisei. Fără a intra într-o analiză amănunțită a compoziției de depozite, ce necesită un spațiu larg, frecventa depunere a unui exemplar (sau a unei perechi) de pandantive semilunare induce posibilitatea unei prezențe cu rol simbolic, sugerată de reprezentarea similară, prin unul/două obiecte, în context funerar. Caracterul simbolic al acestor obiecte în cadrul depunerilor este sugerată de repetarea compozițiilor în care se prezintă piesele însoțitoare (topor/spadă, celturi, un număr mare de seceri și brățări)[3], fapt ce aduce în fața noastră un model de depunere, constituit după anumite precepte. În câteva din aceste depozite, pandantivele lunare se asociază cu topoare cu disc, ce îmbracă forma unor obiecte lipsite de valoare practică, funcționalitatea lor fiind doar una simbolică. Este cazul asocierii cu toporul miniatural din depozitul de la Zsádany-Orosipuszta (Mozsolics 1967, 154, pl. 70/1, David 2002, pl. 151/3), dar și cu câte un exemplar deteriorat/defect de topoare de tip B4, în depozitele de bronzuri Penészlek (Mozsolics 1973, pl. 77A/3), Tákos (Mozsolics 1985, pl. 211/3) și Chilia (inedit, depozitul Muzeului Județean Satu Mare). Simbolismul topoarelor cu disc din aceste depuneri

[3] Dipșa (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 140/12), Galoșpetreu (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 146/5), Frâncenii de Piatră (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 143/18), Penészlek (Mozsolics 1973, pl. 77A/9), Regöly (Mozsolics 1985, pl. 30/1), Kék (Mozsolics 1985, pl. 191, 192), Rétközberencs (Mozsolics 1985, pl. 193/7), Pátroha (Mozsolics 1985, pl. 195/16-17), Tákos (Mozsolics 1985, pl. 211/11-12), Jszkarajenő (Mozsolics 1985, pl. 251/15), Napkor (Mozsolics 1985, pl. 258/7), Debrecen II (Mozsolics 1985, pl. 259/9), Zsáka (V. Szabó 2011a, 340, pl. 4/3). O compoziție similară are și depozitul descoperit în anul 2024 la Chilia (jud. Satu Mare).

items occur in bronze hoards from the Upper Tisza Basin. Without entering into a detailed analysis of hoard composition – which would require ample space – the frequent deposition of single (or paired) lunular pendants suggests a symbolic presence, likewise indicated by their occurrence as one or two items in funerary contexts. A symbolic presence of these objects within deposits is suggested by the repeated compositions of accompanying items (axe/sword, socketed axes, a large number of sickles, and bracelets)[3]. This points to a deposition pattern deliberately constituted according to certain precepts. In several of these hoards, lunular pendants are associated with disc axes that take the form of objects devoid of practical value, their function being purely symbolic. This is the case with the association with a miniature axe in the Zsádany-Orosipuszta hoard (Mozsolics 1967, 154, pl. 70/1; David 2002, pl. 151/3), as well as with a damaged/defective specimen of a B4-type axe in the bronze hoards from Penészlek (Mozsolics 1973, pl. 77A/3), Tákos (Mozsolics 1985, pl. 211/3), and Chilia (unpublished, collection of Satu Mare County Museum).

The symbolic presence of disc axes in these deposits also reflects indirectly on the pendants that reproduce paired horns. The idea that such deposits relate to ceremonial costumes (Gogâltan, Sava 2014, 200-201) can no longer

[3] Dipșa (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 140/12), Galoșpetreu (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 146/5), Frâncenii de Piatră (Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 143/18), Penészlek (Mozsolics 1973, pl. 77A/9), Regöly (Mozsolics 1985, pl. 30/1), Kék (Mozsolics 1985, pl. 191, 192), Rétközberencs (Mozsolics 1985, pl. 193/7), Pátroha (Mozsolics 1985, pl. 195/16-17), Tákos (Mozsolics 1985, pl. 211/11-12), Jászkarajenő (Mozsolics 1985, pl. 251/15), Napkor (Mozsolics 1985, pl. 258/7), Debrecen II (Mozsolics 1985, pl. 259/9), Zsáka (V. Szabó 2011a, 340, pl. 4/3). A similar composition characterizes the hoard discovered in 2024 at Chilia (Satu Mare County).

se răsfrânge indirect și asupra pandantivelor ce reproduc perechea de coarne. Ideea unor depuneri legate de costume ceremoniale (Gogâltan, Sava 2014, 200-201) nu mai poate fi susținută în aceste depozite, în care aparițiile singulare/duble de pandantive se asociază, printre altele, cu topoare simbolice masive. Luând în considerare evidențierea purtării ca amulete atât a topoarelor, cât și a pandantivelor-perechi de coarne (Mülller-Karpe 2003, 148, 151-152), aparițiile singulare/duble a topoarelor și a pandantivelor-pereche de coarne nu sunt întâmplătoare, ci capătă o semnificație simbolică. Sunt elemente care, asociate, trimit spre legarea acestor obiecte de adresanții divini ai ofrandelor sau de o identificare a deponenților cu simboluri ale divinității[4]. Sunt interpretări ce justifică numeroasele reprezentări ale perechii de coarne (uneori chiar a pandantivelor ce le reproduc) în lut și în ornamentica ceramicii realizate pe vase din așezări și necropole.

În final, apreciem că depozitele de bronzuri și așezările din nord-vestul României asigură contexte arheologice expresive, ce evidențiază cadrul în care a fost utilizat un număr mare de reproduceri simbolice a coarnelor de bovideu sub formă de amulete și de reprezentări decorative pe ceramică. Intensitatea utilizării și cadrul ceremonial în care apar frecvent vin să evidențieze utilizarea simbolisticii taurului și a perechii de coarne în legătură cu atributele/epifania unei divinități, pe care contextele arheologice o prezintă a fi cel mai intens adorată.

[4] Convergența prezenței a unu sau două obiecte simbolice în depuneri și legătura cu concepțiile cosmologice ce implică dualitatea divină și dualitatea puterii la: Kristiansen, Larsson 2005, 271-282.

be upheld in cases where single or paired pendants occur together with massive symbolic axes. Considering the cases where both axes and horn-pair pendants were used as amulets (Müller-Karpe 2003, 148, 151-152), the single or paired occurrences of axes and horn-pair pendants are not accidental but acquire a symbolic significance. Taken together, these elements point to a linkage between the objects and the divine addressees of the offerings, or to an identification of the depositors with symbols of the deity[4]. These interpretations also account for the numerous representations of paired horns (and at times the pendants that reproduce them) in clay and in ceramic ornamentation on vessels from settlements and necropolises.

In conclusion, we consider that the bronze hoards and settlements of north-western Romania provide eloquent archaeological contexts that highlight the settings in which the large number of symbolic renderings of bovid horns – worn as amulets and depicted as decorative motifs on pottery – were used. The intensity of their use and their frequent appearance in ceremonial contexts highlight the employment of the symbolism of the bull and the horn pair in connection with the attributes/epiphany of a deity – one that the archaeological contexts present as the most intensely venerated.

[4] On the convergence of one or two symbolic objects in deposits and the connection with cosmological conceptions involving divine duality and the duality of power, see Kristiansen, Larsson 2005, 271-282.

Bibliografie / Bibliography

Bader 1978: T. Bader, Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică. Die Bronzezeit in Nordwest Siebenburgen (Bucureşti 1978).

Bader, Lazin 1980: T. Bader, G. Lazin, Marturii arheologice din județul Satu Mare (Satu Mare 1980).

Ciugudean, Luca, Georgescu 2006: H. Ciugudean, S.A. Luca, A. Georgescu, Depozitul de bronzuri de la Dipşa (Sibiu 2006).

David 2002: W. David, Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson - Apa - Ighiel - Zajta (Alba Iulia 2002).

David 2010: W. David, Die Zeichen auf der Scheibe von Nebra und das altbronzezeitliche Symbolgut des Mitteldonau-Karpatenraumes. In: (Eds. H. Meller, F. Bertemes) Der Griff nach den Sternen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, 5.1 (Hale 2010), 439-486.

Furmánek 1980: V. Furmánek, Die Anhänger in Slowakei. PBF XI, 3 (München 1980).

Ghemiş 2012: C. Ghemiş, Contribuții la cunoaşterea artei preistorice în Crişana – pandantivul de la Crestur [Contributions to the knowledge of the prehistoric art in Crişana – Pendent from Crestur]. In: (Eds. B. Ştefănescu, I. Goman) Interferențe culturale. Studia in honorem Aurel Chiriac sexagenarii (Oradea 2012), 47 -53.

Ghemiş 2014: C. Ghemiş, Crestur "Cetățuie = Várhegy", Bihor County. In: (Eds. Fl. Gogâltan, C. Cordoş, A. Ignat) Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research (Cluj-Napoca 2014), 177-185.

Gogâltan, Sava 2014: Fl. Gogâltan, V. Sava, Depozitul de bronzuri de la Lipova, jud. Arad. The Bronze Hoard from Lipova, Arad County, Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis 6, 2014, 183-209.

Gogâltan, Sava, Mercea 2013: Fl. Gogâltan, V. Sava, L. Mercea, Sântana "Cetatea Veche". Metal and power. Ziridava. Studia Archaeologica 27, 2013, 21-72.

Hänsel 1968: B. Hänsel, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. In: Beiträge zur Ur-und Frühgeschichtlichen Archaeologie des Mittelmeer-Kulturraumes, Band 7 (Bonn 1968).

Kacsó 1995: C. Kacsó, Der Hortfund von Arpăşel, Kr. Bihor. In: (Ed. T. Soroceanu) Bronzefunde aus Rumänien (Berlin 1995), 81-130.

Kacsó 1998: C. Kacsó, Das Depot von Satu Mare. A Nyiregyhazái. Jósa András Múzeum Évkönyve, 1998, 11-31.

Kacsó 1999: C. Kacsó, Die Endphase der Otomani-kultur und die Darauffolgende Kulturelle Entwicklung im Nordwesten Rumäniens. In: (Ed. J. Gancarski) Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka. Materialy z konferencji archeolognicznej (Dukla, 27-28.11.1997) / Die Otomani-Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft. Materialen der archäologischen Konferenz (Dukla, 27-28.11.1997). Muzeum Okręgowe w Krośnie (Krosno 19989), 85-113.

Kacsó 2001: C. Kacsó, Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpus. In: (Ed. C. Kacsó) Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare 7.-10. Oktober 1998 (Baia Mare 2001), 231-278.

Kacsó 2004: C. Kacsó, Mărturii arheologice (Baia Mare 2004).

Kacsó 2009: C. Kacsó, Depozitul de bronzuri de la Sânnicolau de Munte (jud. Bihor, România). Analele Banatului S.N. 17, 2009, 167-173.

Kemenczei 1967: T. Kemenczei, Die Zagyvapálfalva Gruppe der Pilinyer Kultur. Acta Archaeologia Hungaricae 19, 229-305.

Kilian-Dirlmeier 1975: I. Kilian-Dirlmeier, Gürtelhaken, Gürtelbleche und Blechgürtel der Bronzezeit in Mitteleuropa (Ostfrankreich, Schweiz, Süddeutschland, Österreich, Tschechoslowakei, Ungarn, Nordwest-Jugoslawien) (München 1975).

Kossak 1954: G. Kossack, Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas (Berlin 1954).

Kreutle 2007: R. Kreutle, Die Urnenfelderkultur zwischen Schwarzwald und Iller. Südliches Württemberg, Hohenzollern und südöstliches Baden. Arbeiten zur Archäologie Süddeutschlands, 19 (Bücherbach 2007).

Kristiansen, Larsson 2005: K. Kristiansen, T.B. Larsson, The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations (Cambridge 2005).

László 1994: A. László, Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holihrady şi Corlăteni-Chişinău pe teritoriul Moldovei. Bibliotheca Thracologica, 6 (Bucureşti 1994).

László 2024: A. László, Cultura Gáva din Bazinul Someșului și evoluția culturii Gáva-Holihrady din Podișul Sucevei. Aspecte noi ale unor probleme mai vechi. In: (Ed. V. Sava, F. Gogâltan) Epoca bronzului de-o parte și de alta a Carpaților. Studii în onoarea lui Tudor Soroceanu la 80 de ani / The Bronze Age on both sides of the Carpathians. Studies in honor of Tudor Soroceanu at 80 years (Cluj-Napoca 2024), 329-366.

Levițki 2016: O. Levițki, Considerații cu privire la limita cronologică inferioară a culturii hallstattului canelat Chișinău-Corlăteni din spațiul est-carpatic. Revista arheologică s.n. XII/1-2, 2016, 80-105.

Mareş et al. 2008: I. Mareş, A. László, B. Niculică, M. Ignat, La plastique zoomorphe et anthropomorphe de l'habitat Hallstattien Ancien de Siret (Dép. de Suceava). Studia antiqua et archaeologica 13-14, 2007-2008, 81-111.

Marta 2007: L. Marta, Groapa 154 din aşezarea de la Lazuri. O depunere de obiecte aflată în legătură cu producerea berii preistorice? Satu Mare. Studii şi comunicări XXII-XXIV/1, 2007, 111-129.

Marta 2009: L. Marta, The Late Bronze Age settlements of Petea-Csengersima (Satu Mare, 2009)

Marta 2020: L. Marta, The Disc-Butted Axe Hoards: The Votive Offering of Personal Possessions and the Materialization of Social Collective Practices. In: (Eds. J. Maran, R. Băjenaru, S.-C. Ailincăi, A.-D. Popescu, S. Hansen) Objects, Ideas and Travelers Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age. Volume to the memory of Alexandru Vulpe. Proceedings of the Conference in Tulcea, 10-13 November, 2017 (Bonn 2020), 187-204.

Marta 2021: L. Marta, Tell Sites in Satu Mare County: History of Research, Reconstruction of the Natural Environment and Archaeology. In: (Eds. T.L. Kienlin, A. Găvan) Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania. Current Approaches and Recent Investigation. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie (Bonn 2021), 277-316.

Marta 2023: L. Marta, Pottery styles from the Upper Tisza River Basin during the Late Bronze Age. In (Eds. A. Bălărie, B. Heeb, C. Metzner-Nebelsick, L. Nebelsick) Local Traditions, Culture Contact or Migration? The Pottery of Cruceni - Belegiš - Gáva Type as a Cultural Marker in Southeast Europe during the Late Bronze Age (Cluj-Napoca 2023), 79-98.

Marta, Németi 2011: L. Marta, J. Németi, Descoperiri de bronzuri din Sătmar / Bronze findings from Sătmar. Satu Mare. Studii şi comunicări XXVII/1, 2011, 89-102.

Marta, Kienlin, Rung 2021: L. Marta, T.L. Kienlin, E. Rung, Late Bronze Age Settlement in the Ier Valley. The

Large Fortified Site of Căuaş-Sighetiu in Context. In: (Ed. T.L. Kienlin, A. Găvan) Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania. Current Approaches and Recent Investigation. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie (Bonn 2021), 339-380.

Metzner-Nebelsick 1998: C. Metzner-Nebelsick, Abschied von den "Thrako-Kimmeriern?". Neue Aspekte der Interaktion zwischen karpatenländischen Kulturgruppen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit mit der osteuropäischen Steppe. In: (Eds. B. Hänsel, J. Machnik) Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v. Chr.) (München: Rahden/Westf. 1998), 361-422.

Metzner-Nebelsick 2000: C. Metzner-Nebelsick, Early Iron Age Pastoral Nomadism in the Great Hungarian Plain – Migration or Assimilation? The Thraco-Cimmerian Problem Revisited. In: (Eds. D. Kimball, E.M. Murphy, L. Koryakova, L.T. Yablonsky) Kurgans, Ritual Sites and Settlements. Eurasian Bronze and Iron Age. British Archaeological Reports, International Series 890 (Oxford 2000), 160-184.

Metzner-Nebelsick 2018: C. Metzner-Nebelsick, Creativity versus Taboo in Late Bronze Age Central and Southeast Europe. In: (Ed. J. Sofaer) Considering Creativity: Creativity, Knowledge and Practice in Bronze Age Europe (Oxford 2018), 39-54.

Metzner-Nebelsick, Kacsó, Nebelsick 2010: C. Metzner-Nebelsick, C. Kacsó, L.D. Nebelsick, A Bronze Age ritual structure on the edge of the Carpathian Basin. In: (Ed: L. Marta) Amurgul mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei şi Transilvania / Das Ende des Jahrtausendes v. Chr. auf der Theiss-Ebene und Siebenburgen. Simpozion Satu Mare 18-19 iulie 2008. Satu Mare. Seria Arheologie 26/1 (Satu Mare 2010), 219-233.

Metzner-Nebelsick et al. 2023: C. Metzner-Nebelsick, K. Massy, L.D. Nebelsick, C. Kacsó, A Bronze Age feasting hall in Lăpuş, jud. Maramureş – channelled pottery and its chronology seen from northwest Romania. In: (Eds. A. Bălărie, B. Heeb, C. Metzner-Nebelsick, L. Nebelsick) Local Traditions, Culture Contact or Migration? The Pottery of Cruceni - Belegiš - Gáva Type as a Cultural Marker in Southeast Europe during the Late Bronze Age (Cluj-Napoca 2023), 99-126.

Mozsolics 1967: A. Mozsolics, Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás (Budapest 1967).

Mozsolics 1973: A. Mozsolics, Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi (Budapest 1973).

Mozsolics 1985: A. Mozsolics, Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely (Budapest 1985).

Müller-Karpe 1980: H. Müller-Karpe, Bronzezeitliche Heilszeichen. Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt am Main, 1978-79 (München 1980), 9-28.

Müller-Karpe 2003: H. Müller-Karpe, Zur religiösen Symbolik von bronzezeitlichem Trachtschmuck aus Mitteleuropa. In: Anados. Studies of the Ancient World, 3 (Trnava 2003), 145-154.

Müller-Karpe 2006: H. Müller-Karpe, Himmel und Sonne als bronzezeitliche Gottheitssymbole. Germania 84/1, 2006, 19-26.

Németi 1978: I. Nemeti, Descoperiri de la sfîrşitul epocii bronzului in zona Careiului. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 29/1, 1978, 99-122.

Palincaș 2018: N. Palincaș, Creativity and the Making of a Pottery Decoration Style in Middle Bronze Age Transylvania: The Building of a Theory of Movement. In: (Ed. J. Sofaer) Considering Creativity: Creativity, Knowledge and Practice in Bronze Age Europe (Oxford 2018), 83-104.

Petrescu-Dîmbovița 1977: M. Petrescu-Dîmbovița, Depozitele de bronzuri din România. Bibliotheca de Arheologie XXX (Bucureşti 1977).

Schauer 1995: P. Schauer, Eine späturnenfelderzeitliche Wagenbronze aus der Maas zwischen Montcy-Saint Pierre, com. Charleville-Mézières und Charleville Mézières, dép. Ardennes, Champagne. In: (Ed. A. Jockenhövel) Festschrift für Hermann Müller-Karpe zum 70. Geburtstag (Bonn 1995), 297-309.

Schumacher-Matthäus 1985: G. Schumacher-Matthäus, Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken (Mainz 1985).

Soroceanu, Rezi, Németh 2017: T. Soroceanu, B. Rezi, R. Németh, Der Bronzedepotfund von Bandul de Câmpie, jud. Mures/Mezőbánd, Maros-Megye. Beiträge zur Erforschung der spätbronzezeitlichen Metallindustrie in Siebenbürgen. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 307 (Bonn 2017).

V. Szabó 2011: G. V. Szabó, Ahol a bronz terem... Előzetes jelentés a Baks-temetőparti késő bronzkori lelőhelyen végzett fémkereső műszeres kutatásokról. MFMÉ, StudArch 12, 2011, 91-126.

V. Szabó 2011a: G.V. Szabó, Spätbronzezeitliche Bronzehortfunde im Siedlungskontext – Neue Forschungsergebnisse aus Ostungarn. In: (Eds. S. Berecki, R. Németh, B. Rezi) Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş. 8-10 October 2010 (Târgu Mureş 2011), 335-356.

Vachta 2008: T. Vachta, Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 159 (Bonn 2008).

Vulpe, Lazăr 1997: A. Vulpe, V. Lazăr, Die Nackenscheibenaxt von Bogata in Mittelsiebenbürgen (Rumänien). In: (Eds. C. Becker, M.L. Dunkelmann, C. Metzner-Nebelsick, H. Peter-Röcher, M. Roeder, B. Teržan) Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa (Espelkamp 1997), 303-311.

Zanoci 2021: A. Zanoci, Two bronze objects of Western origin in the Saharna microregion, Rezina district, Republic of Moldova. Studia Antiqua et Archaeologica 27/2, supplementum, 2021, 276-297.

Zanoci, Băț 2024: A. Zanoci, M. Băț, Transformări și conexiuni la cumpăna erelor. Un model de evoluție bazat pe descoperirile din bazinul Nistrului de Mijloc la sfârșitul mileniului II a. Chr. In: (Eds. V. Sava, Fl. Gogâltan) Epoca bronzului de-o parte și de alta a Carpaților. Studii în onoarea lui Tudor Soroceanu la 80 de ani / The Bronze Age on both sides of the Carpathians. Studies in honor of Tudor Soroceanu at 80 years (Cluj-Napoca 2024), 367-386.

Dr. Liviu Marta

Muzeul Județean Satu Mare,
Satu Mare, România
e-mail: liviumarta@yahoo.com